

DESPRE ADEVĂR ȘI FICȚIUNE ÎN DISCURSUL ISTORIC

Acad. ALEXANDRU ZUB
Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” – Iași

Tema e veche, aproape la fel de veche ca istoria însăși, de când aceasta a dorit să se contemple în oglindă și a admis să-i fie scrutată efigia în continuă metamorfoză. Ea a dat loc, în ultimii ani, la dispute demne de interes, mai ales în alte zone ale lumii, acolo unde istoria mai nouă nu a produs discontinuități dramatice. Cunoașterea de sine, sistematică, e un produs relativ târziu în orice domeniu, dar mai ales în istoriografie, date fiind ambiguitățile și antinomiile care i-au marcat existența cronotopică¹. Statutul ei nu a cunoscut modificări sensibile nici în ultimul demisecol, când s-au produs totuși destule schimbări de situații și perspective în multe domenii.

De câțiva ani, lumea academică de la noi pare a se preocupa de această chestiune într-un fel ce semnaleză o anumite adecvație la dezbaterile care au agitat, decenii de-a rândul, istoriografia apuseană. Cărțile semnate de Lucian Boia despre istorie și mit, mitologiile naționale, imaginarul comunist², ca și reacțiile produse, definesc un asemenea moment, încă nepus în valoare cum trebuie. E un decalaj semnificativ, nu doar temporal, unul ce a stârnit deja neliniști³.

Dacă se admite că nu există o suprapunere deplină a istoriei obiective („istoria-realitate“ la H.-I. Marrou) și discursul despre trecut⁴, devine explicabil interesul specialiștilor în domeniu pentru ambele registre ale realului. Caracteristic pentru evoluțiile mai recente, fără a fi inedit, e faptul că discursul istoric e plasat într-un cadru mai vast, de epistemologie, ca în eseul mai vechi al lui Paul Veyne, ale cărui interogații rămân mereu actuale⁵.

În plină epocă a relativismului în expansiune, când se ridică deja voci și pentru stoparea acestuia⁶, e firesc ca problema adevărului să capete conotații aparte și ca istoricii să se întrebe din nou asupra limitelor meseriei pe care o practică. Distinsul gânditor Neagu Djuvara, căruia îi datorăm și o lungă disertație despre „legi și civilizații istorice“⁷, nu ezită acum, după atâtea alte ocazii de a reflecta asupra domeniului, să se întrebe tranșant: *Există istorie adevărată?* Căutând un răspuns, sub unghi epistemologic, el ne propune un discurs despre „relativitatea generală“ a istoriei⁸, unul ce ține seama de principalele achiziții în materie, dar mai ales de analiza consensuală a lui Paul Veyne, analiză care l-a contaminat de altfel și pe Lucian Boia.

Cartea amintită ar merita desigur o discuție mai amplă. Să spunem deocamdată că ea sistematizează idei susținute la un curs universitar, în primii ani după disoluția regimului comunist, și că ea rotunjește acum un sistem interpretativ la care autorul a lucrat, în fond, un bun demisecol. Sub un titlu provocator, el dezvoltă o suită de interogații, la care încearcă a răspunde cu minimum de mijloace, în sensul maximei economii și a maximei simplități de expresie. *Ce este istoria? Ce este un „fapt istoric“? De ce natură e cunoștința istorică: comprehensiune sau explicație? Ce numim cauză în istorie? Cum poate fi circumscrisă noțiunea de adevăr în istorie?* Fără să mai poarte semnul întrebării, alte interogații completează cuprinsul, explicând legătura dintre narațiune și narator, limitele obiectivității istorice, cauzele relativității în domeniu.

¹ Cf. Émile Callot, *Ambiguités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, Paris, 1962.

² Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, 1997; *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, 1998; *Două secole de mitologie națională*, București, 1999.

³ Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*, București, 1998, p. 29 sqq.

⁴ Lucian Boia, *Istorie și mit*, p. 5.

⁵ Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*, Paris, 1971.

⁶ Cf. Andrei Marga, *Relativismul și consecințele sale*, Cluj-Napoca, 1999.

⁷ Neagu Djuvara, *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations*, Mouton, Paris, 1975; versiune română: *Civilizații și tipare istorice*, Humanitas, București, 1999.

⁸ Idem, *Există istorie adevărată? Despre „relativitatea generală“ a istoriei. Eseu de epistemologie*, Humanitas, București, 2004.

Revendicându-se de la ceea ce Raymond Aron numea „filozofia critică a istoriei”⁹, Neagu Djuvara caută la rândul său, un răspuns coerent sau măcar sugestii explicative pentru suita de întrebări deja puse de confrăți, de-a lungul timpului, ori sesizate de el însuși în „lupta cu sfinxul”, dacă e să reiau o sintagmă pârvaniană.

Tipul de analiză îl apropie pe autor de interogațiile, la fel de neliniștitoare, formulate cândva de Paul Veyne: „Ce este mitul? Istorie alterată? Istorie amplificată? Mitomanie colectivă? Alegorie? Cum îl priveau grecii?”¹⁰

Polisemiei mitului îi corespunde, în eseu lui Neagu Djuvara, o polisemie a istoriei însăși, ca discurs integrator, totalizant, nevoit să folosească resursele erudiției, dar și pe acelea oferite de retorică, după un îndemn pe care, la timpul său, N. Iorga a știut să-l formuleze memorabil: „Adevărurile istorice sunt de *discernământ*, nu de simplă constatare și reproducere. Pentru a le prinde, se cere tot ce cunoștința adâncă a limbii, tot ce fantezia creatoare de definiții poate găsi mai fin și mai delicat. A vorbi despre oamenii și lucrurile trecutului în vocabularul curent e a greși de la un capăt la altul. Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent *poietic*, pentru a fi mai aproape de adevăr”¹¹.

Gândind consensual, autorul eseului *Există istorie adevărată?* se revendică, explicit sau nu, de la o întreagă linie istoriografică, abia sugerată în text. Când vorbea de „Scylla stilului” și de „Charybda paleografiei”¹², un alt confrate se gândea la aceeași dilemă ce îi separă pe istoricii „literați” de semenii lor „documentariști”, dacă se poate spune așa, o dilemă persistentă, lesne identificabilă și azi în sânul breslei. Unii se arată mai sensibili la dimensiunea literară, la ispitele imaginației, pe când alții se țin mai aproape, dacă nu strict legați de surse, jurând pe documente, refuzând să accepte că ar putea surveni, voit, o derogare. N. Iorga părea să se identifice inițial cu ultima categorie, obsedat cum era de noutăți documentare. Și-a dat seama însă că noutățile în domeniu sunt nesfârșite și că orice istoric trebuie să construiască, rezonabil, cu ce s-a adunat mai înainte, cu ce a putut adăuga el însuși.

Obsesia pozitivistă i-a făcut pe istorici să se poarte multă vreme ca și cum ar fi în măsură să obțină adevărul întreg, pe seama unei conjuncții ipotetice a „documentului” cu spiritul obiectiv. Ei acționau ca științisti, după modelul propus de Comte și de adepții săi, deși obiectivitatea rămânea intangibilă în acest domeniu¹³.

Adevărului i s-a contrapus îndeobște ficțiunea, iar despre opoziția rezultată de aici s-a scris enorm, adesea sub formă speculativă, fără a se urmări strict ecuația. În realitate, însă, nu adevărul e în discuție, ci „documentul”. Documentului i s-a opus mereu ficțiunea, mai cu seamă din a doua parte a secolului XIX, când școala pozitivistă a căutat să impună un discurs istoric bazat numai pe surse palpabile. „Pas des documents, pas d’histoire”, s-a spus atunci, iar sintagma a devenit mai apoi o deviză ineluctabilă¹⁴.

O tradiție venerabilă apăsa memoria breslei: Thucydide inventase discursuri, punându-le în gura unor personaje care astfel căpătau oarecum viață și putere de persuasiune. Abia dacă ni-l mai putem imagina azi pe marele Pericle fără cuvintele pe care i le atribuia contemporanul său, mai curând memorialist decât istoric, totuși atât de ingenios în restituția „războiului peloponezic”. *Stricto sensu*, acele discursuri erau ficțiuni, dar ele exprimau un adevăr de fond, lucruri verosimile, pe care istoricii de mai târziu le-au putut verifica și întări prin alte surse. Iată cum comentează acest fapt N. Iorga, în prima sa lecție introductivă, la 1 noiembrie 1894: „Pentru antic, istoria e un gen literar și forma pe care o ia e determinată de această concepție a naturii

⁹ Raymond Aron, *Introduction à la philosophie de l’histoire*, Paris, 1938; trad. rom., București, 1997.

¹⁰ Paul Veyne, *Au crezut grecii în miturile lor?*, București, 1996, p. 38.

¹¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. IV, îngrijită de Andrei Pippidi, Iași, 1999, p. 343 (text din 1940).

¹² R.W. Seton-Watson, *The historian as a political force in Central Europe*, London, 1922, p. 15.

¹³ Cf. J.H. Plumb, *The crisis in the humanities*, London, 1964, p. 30.

¹⁴ Ch. Langlois, Ch. Seignobos, *Introduction aux études de l’histoire*, Paris, 1898.

sale. Scopul de căpetenie e același ca și al celorlalte categorii literare: a trezi o emoție estetică în cititori. De aici acele lucruri care ne jignesc atât de mult pe noi, oamenii scrupuloși de exactitudine ai unor timpuri exacte: discursurile plătuite, puse în gura personajilor istorice, caracteristicile fixate chiar în lipsa elementelor necesare, invenția de episoade interesante, alegerea subiectelor *demne de istorie*, mișcătoare și interesante. Istoricii ajunge – mai ales în timpurile de stăpânire universală a retorice, cu care se mântuie civilizația greacă – un *poet pedestru*, cum îl numește Lucian, vorbind de istoricii contemporani¹⁵. Amintitul istoric, prețuit la timpul său și de Kogălniceanu, știa cu toate acestea că fiecare domeniu are „chemări și legi proprii“, istoria fiind menită a se interesa numai de adevăr.

Totuși, confuzia genurilor se va menține până în epoca Renașterii și chiar mai târziu, în timpurile moderne. Unii istorici (Gibbon, Michelet, Thierry, Ranke) au izbutit să pună de acord exigența adevărului cu expresivitatea formei. În ansamblu, însă, „istoria frumoasă“ nu era informată, iar „istoria informată“ nu se voia frumoasă, inadecvația dintre *cuvinte* și *lucruri* continuând să se manifeste multă vreme¹⁶. Tendința de a generaliza și abstractiza prinde contur pe la jumătatea secolului XIX, istoria estetică cedând primatul unei istorii de inspirație metafizică¹⁷.

După cum se vede, raportul dintre adevăr și ficțiune i-a obsadat mai totdeauna pe istorici. E un lucru firesc, dat fiind că o asemenea exigență motiva socialmente breasla creatoare. Ca să se apere de subiectivism și de ispite aprioriste, istoricii au depus mari strădanii, extinzând mereu sfera documentării și rafinând metodele de restituție¹⁸. Ei aveau să-și dea seamă însă că subiectivitatea e un dat natural, o dimensiune inerentă, de care în fond ar trebui să profite.

Numai că la acest nivel de abordare nu se poate ajunge decât anevoie, după mari strădanii și cu multe precauții de metodă. Ca să revin la exemplul inițial, iată cum definește, concludiv, Neagu Djuvara această problemă: „*Adevărul* interpretării în sinteza istorică nu poate însemna, așadar, decât combinarea a două elemente: a) o cât mai mare coerență internă, veridicitatea imaginii pe care o proiectează și a explicațiilor pe care le prezintă ca să o justifice – iar apoi acceptarea senină a *adevărului evolutiv* (...); b) totală bună credință a istoricului, autenticitatea credinței lui în ceea ce *re-crează*; certitudinea că nimic altceva decât căutarea realității nu l-a călăuzit“¹⁹.

Este o problemă a cărei analiză merită a fi extinsă. Am avut prilejul să mă refer la ea și în alte locuri, studiind istoriografia romantică, mesajul junimist în domeniu, evoluția „școlii critice“, discursul identitar în epoca modernă și mai târziu, discurs ce formează chiar nucleul ideatic al volumului *Istorie și finalitate*²⁰, la care se adaugă reflecții oarecum ocazionale pe aceeași temă²¹. Mi s-a părut demnă de pus în lumină concluzia că la ora actuală ar trebui să ne preocupe mai mult limitele cunoașterii istorice, limite asupra cărora, examinând „relativitatea generală“ a istoriei (sugestie evident einsteiniană), ne atrage luarea-aminte, din nou, istoricul-filozof Neagu Djuvara.

Pentru cei care știu să-i urmărească onest și competent căutările, o conștiință tragică se degajă din mișcarea cronotopică a scrisului istoric.

¹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 52 (text din 1894).

¹⁶ *Ibidem*, p. 53.

¹⁷ *Ibidem*, p. 69-70 (text din 1897).

¹⁸ Cf. Peter Geyl, *Use and abuse of history*, London, 1957, p. 79.

¹⁹ Neagu Djuvara, *op. cit.*, p. 109.

²⁰ Al. Zub, *Istorie și finalitate*, București, 1991; ed. nouă, cu subtitlul: *În căutarea identității*, Iași, 2004. Vezi încă volumul *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989, p. 256-268.

²¹ Cf. Al. Zub, *Biruit-au gândul (note despre istorismul românesc)*, Iași, 1983, p. 322-324 (*Condiția documentară a istoriei*), 325-328 (*Cât document, câtă imaginație?*), 329-333 (*Dimensiunea narativă a istoriei*); *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, în dialog cu Sorin Antohi, Iași, 2002, p. 169-181 (*Discursul istoric și seducțiile imaginarului*).